

پس از امویان، یکی دیگر از خاندان‌های قریش به نام بنی‌عباس، خلافت را به دست گرفت (۱۳۲ق). حکومت عباسیان، تا هنگام یورش مغولان به بغداد و کشته شدن آخرین خلیفه عباسی دوام آورد (۶۵۶ق). در این مدت، تحولات سیاسی، اجتماعی، علمی و فرهنگی مهمی به وقوع پیوست که سرنوشت جهان اسلام را تحت تأثیر قرار داد. یکی از این تحولات، شکل‌گیری خلافت فاطمیان در شمال آفریقا و رقابت سیاسی و مذهبی با خلافت عباسیان بود. در این درس، شما علل، آثار و نتایج برخی از این تحولات را شناسایی و بررسی خواهید کرد.

خلافت عباسیان

فعالیت ۱

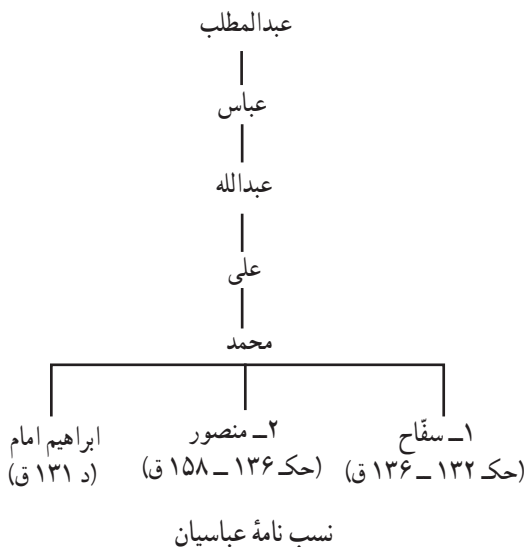
سفر به گذشته

فرض کنید که شما در زمان قیام عباسیان زندگی می‌کردید و از نزدیک شاهد تبلیغات و شعارهای آنان علیه امویان بودید. انتظارات خود را از دوران پس از پیروزی قیام در سه جنبه سیاسی، دینی و اجتماعی فهرست کنید.

سیاست و حکومت

استقرار و تثبیت خلافت

ابومسلم و سپاهیان پس از شکست سپاه اموی و ورود به کوفه، با ابوالعباس سفاح، از خاندان عباسیان به عنوان خلیفه مسلمانان بیعت کردند. عباسیان برای توجیه حقانیت و مشروعیت خلافت خویش، بر خویشاوندی و پیوندی که از طریق عباس بن عبدالمطلب با پیامبر داشتند، تأکید می‌کردند. آنان خود را مصداق اهل‌بیت و شایسته جانشینی رسول خدا می‌دانستند. از این‌رو، سفاح در ابتدای خلافتش مدعی شد که جانشینی پیامبر، حق خاندان او بوده، ولی امویان آن را به زور غصب کرده‌اند و اکنون حق به حق‌دار رسیده است.^۱

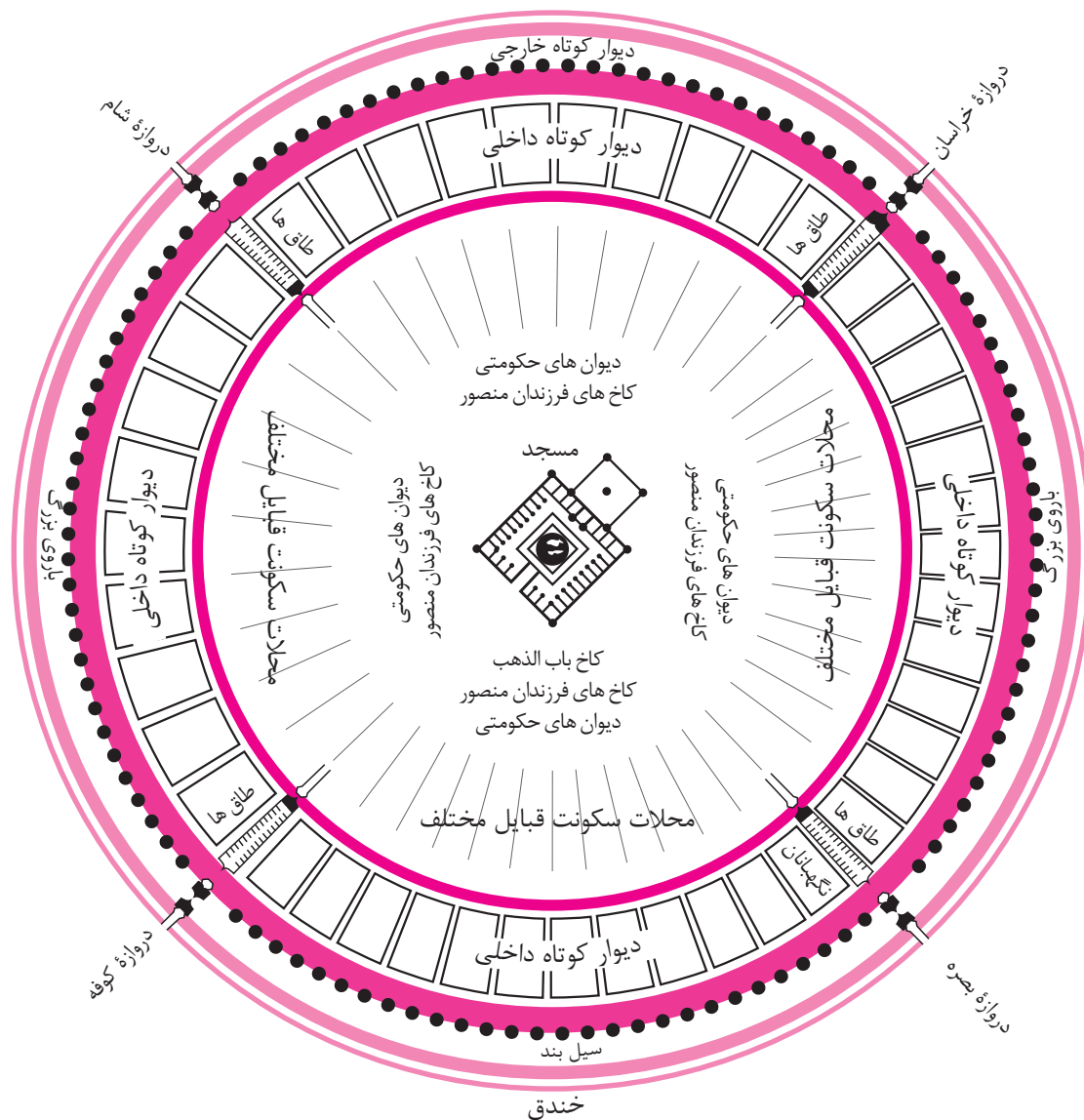

پس از سفاح (حک ۱۳۲-۱۳۶ق)، برادرش منصور (حک ۱۳۶-۱۵۸ق) به خلافت رسید. دومین خلیفه عباسی نقش زیادی در تحکیم و تثبیت حکومت عباسیان داشت. وی نخست، عموهایش را که مدعی جانشینی سفاح بودند، از همه مناصب مهمی که داشتند خلع کرد و دبیر

۱- طبری، تاریخ طبری، ج ۱۱، ص ۴۶۲.

سرکوب کرد. یکی دیگر از اقدامات مهم منصور برای تحکیم و تثبیت خلافت خاندان خود، بنای شهر بغداد^۲ به عنوان پایتخت عباسیان بود. این شهر در مکانی نزدیک تیسفون، پایتخت ساسانیان و بر اساس سنت شهرسازی ایران باستان ساخته شد. صدها معمار، نجار، آهنگر و کارگر که اغلب ایرانی بودند، در بنای بغداد مشارکت داشتند.

آنان، ابن مَفَّع (روزبه ایرانی) را که متفکری شجاع و مترجم کتاب‌هایی از زبان پهلوی به عربی بود، به قتل رساند. او سپس ابو مسلم خراسانی را با وجود خدمات بزرگی که به عباسیان کرده بود، ناجوانمردانه کشت؛ زیرا نگران نفوذ و قدرت فراوان فرمانده سیاه‌جامگان بود. منصور همچنین قیام دو تن از علویان^۱ و نیز قیام‌های پیرامنه‌ای را که در اعتراض به قتل ابو مسلم در ایران صورت گرفت، بی‌رحمانه

طرح شهر بغداد که منصور بنا کرد - بازسازی بر اساس دانشنامه جهان اسلام، ج ۳، مدخل بغداد، ص ۵۴۲

۱- محمد بن عبدالله، معروف به نفس زکیه و برادرش ابراهیم از نوادگان امام حسن (علیه السلام) که خلافت خاندان عباسی را به رسمیت نمی‌شناختند، به ترتیب در مدینه و بصره قیام کردند.
 ۲- بغداد، واژه‌ای فارسی مرکب از دو جزء «بغ» و «داد» به معنای آفریده خدا است.

فعالیت ۲

با راهنمایی دبیر و همفکری، توضیح دهید که انتخاب مکانی در نزدیکی تیسفون برای بنای پایتخت از سوی منصور عباسی و ساخت آن بر اساس سنت شهرسازی ایرانی، چرا برای مورخان نکته‌ای مهم و معنادار است؟ به نظر شما اهمیت و معناداری این اقدام چیست؟

بدین گونه با از میان برداشتن رقیبان و مخالفان داخلی، بنای پایتخت جدید و پایه‌ریزی تشکیلات سیاسی-اداری منظم در زمان منصور، خلافت عباسیان استوار شد و تمام سرزمین‌های اسلامی، به استثنای آندلس، تحت فرمان آنان درآمد.

دوره‌های خلافت عباسیان

و شورش‌های مختلف را سرکوب کنند. آنان همچنین بر امور سیاسی، نظامی، اداری و دینی نظارت و سیطره کامل داشتند؛ حاکمان ولایات، فرماندهان نظامی، وزیران و بسیاری دیگر از کارگزاران حکومتی را عزل و نصب می‌کردند و دستور جنگ و صلح می‌دادند. همه خلفای این دوره قدرتمند بودند، اما منصور، هارون الرشید و مأمون، به مراتب، قدرت و تأثیرگذاری بالاتری در تاریخ این سلسله داشتند.

دوران خلافت عباسیان به لحاظ قدرت و نفوذ خلفا، به دو دوره متفاوت تقسیم می‌شود:

الف) دوره نیرومندی و شکوفایی (۱۳۲-۲۳۲ق)

در این دوره که صد سال نخست حکومت عباسیان را شامل می‌شود، خلفا از قدرت و نفوذ فوق‌العاده‌ای برخوردار بودند و توانستند تا حد زیادی یکپارچگی قلمرو خلافت را حفظ و قیام‌ها

قلمرو مسلمانان در دوره بنی عباس

فعالیت ۳

نقشه‌های قلمرو خلافت عباسیان و امویان را مقایسه کنید و بگویید از نظر محدوده جغرافیایی چه تفاوتی با هم دارند و دلیل آن چیست؟

عباسیان صاحب نفوذ و قدرت فراوان شدند که بارزترین آنها، خاندان برمکی و سهل بودند. هارون الرشید، پنجمین خلیفه عباسی (حک ۱۷۰ - ۱۹۳ق) که مقام و حتی جانش را مدیون دبیر و مربی خویش، یحیی پسر خالد برمکی بود، اداره امور خلافت را به او سپرد. یحیی و دو پسرش مدت هفده سال صاحب چنان قدرت و عظمتی بودند که این دوره در تاریخ به دوران فرمانروایی برمکیان معروف شده است؛ اما سرانجام به‌طور ناگهانی و بی‌رحمانه به دستور خلیفه از صفحه روزگار محو شدند.

نقش و جایگاه ایرانیان در خلافت عباسیان: یکی از ویژگی‌های شاخص خلافت عباسیان، اجتناب از سیاست عرب‌گرایی بود که امویان دنبال می‌کردند. به همین دلیل، در این دوره، ایرانیان در کنار اعراب از جایگاه ممتازی در حکومت عباسیان برخوردار شدند و نقش مهمی را در اداره امور خلافت به عهده گرفتند. آنان علاوه بر تصدی منصب مهم وزارت و سایر مناصب دیوانی، در مواردی به فرماندهی سپاه و حکومت بر برخی ولایات منصوب شدند.

علاوه بر ابو مسلم، ایرانیان دیگری نیز در دستگاه خلافت

کاوش خارج از کلاس

به چند گروه تقسیم شوید و با استفاده از منابعی که دبیر معرفی می‌کند هر گروه درباره یکی از موضوع‌های زیر مطلبی را تهیه و در کلاس ارائه کنید:

الف) برمکیان چه کسانی بودند و چگونه به دربار عباسیان راه یافتند؟ ب) خدمات سیاسی و اداری برمکیان چه بود؟ پ) خاندان برمکی چه خدمات علمی و فرهنگی کردند؟ ت) چرا هارون الرشید تصمیم به نابودی برمکیان گرفت؟

جایگاه رفیعی شدند. خلیفه حتی تحت تأثیر وزیر قدرتمند خود، مرکز خلافت را از بغداد به مرو منتقل کرد و لباس و پرچم سپاه را که نشان عباسیان بود به رنگ سبز درآورد.

بزرگان عرب در بغداد نسبت به تسلط خاندان سهل بر امور خلافت به حسادت و دشمنی پرداختند و درصدد برآمدن مأمون را خلع و فرد دیگری از خاندان عباسی را به خلافت بنشانند. شاید به همین دلیل بود که مأمون تصمیم گرفت وزیر خود را به قتل برساند و برادر او را خانه‌نشین کند. خلیفه همچنین، دوباره جامه سپاه به تن کرد و بغداد را مرکز خلافت قرار داد.

فضل بن سهل و برادرش حسن بن سهل که تربیت یافته برمکیان و از دهقانان و زمین‌داران بزرگ خراسان بودند، نقش تعیین‌کننده‌ای در تحولات خلافت در زمان مأمون (حک ۱۹۸ - ۲۱۸ق) داشتند. هارون دو پسرش امین و مأمون را به ترتیب به عنوان ولیعهد برگزید، اما امین پس از آنکه به خلافت رسید، برادرش را از ولیعهدی کنار زد. مأمون با تدبیر و شمشیر ایرانیانی همچون خاندان سهل و طاهر بن حسین (ذوالیمینین)، برادرش را شکست داد و خلیفه شد. پس از آن بود که فضل بن سهل به عنوان وزیر مأمون و حسن بن سهل در منصب حاکم عراق، صاحب قدرت و

بحث و گفت‌وگو

با راهنمایی دبیر، درباره اینکه چرا عباسیان سیاست عرب‌گرایی امویان را ادامه ندادند، گفت و گو کنید.

ب) دوره ضعف و تجزیه (۲۳۲-۶۵۶ ق)

با پایان گرفتن حکومت مأمون و خارج شدن اداره امور از دست وزیران ایرانی، به تدریج حکومت عباسیان نیز رو به ضعف و انحطاط گذاشت. جانشینان مأمون، سپاهی از ترکان که در سرحدات ماوراءالنهر به اسارت مسلمانان درآمده بودند و در سوارکاری و تیراندازی مهارت داشتند، تشکیل دادند. پس از آنکه فرماندهان این سپاه با عنوان «امیرالامراء» قدرت را به دست گرفتند و بر امور خلافت تسلط یافتند، دورانی از هرج و مرج آغاز شد. آنان خودسرانه، خلیفه‌ای را خلع و فردی دیگر از خاندان بنی عباس را بر جای او می‌نشانند. حتی برخی از خلفا به دست این امیرالامراء کشته و یا کور شدند. در چنین اوضاع و احوالی بود که قیام‌های ضدعباسیان و جنبش‌های استقلال‌طلبی، بخش‌های وسیعی از قلمرو خلافت

از جمله ایران و شمال آفریقا و مصر را فرا گرفت. رهبران برخی از این قیام‌ها و جنبش‌ها موفق شدند قدرت را در مناطقی به دست گرفته و سلسله‌های حکومتی مستقلی را تأسیس کنند. چنین رویدادی به منزله تجزیه قلمرو و کاهش قدرت و اختیارات سیاسی و نظامی خلفای عباسی بود. این وضعیت تا آنجا پیش رفت که دامنه قدرت سیاسی و اداری خلفا به عراق و سرانجام شهر بغداد محدود شد. حتی امیران و سلاطین برخی از سلسله‌ها، مانند آل بویه و سلجوقیان، بر پایتخت عباسیان نیز تسلط یافتند. با این حال، احترام و جایگاه دینی خلفا همچنان محفوظ ماند. بسیاری از حاکمانی که به عنوان امیر یا سلطان قدرت را به دست گرفته بودند، برای توجیه مشروعیت حکومت خود و مقبولیت نزد توده‌های مردم مسلمان، نیازمند فرمان و لواء خلیفه بودند و چنین وانمود می‌کردند که مطیع اوامر او هستند.

فکر کنیم و پاسخ دهیم

به نظر شما، علت دوام آوردن خلافت عباسی، با وجود ضعف قدرت سیاسی و نظامی خلفا و تجزیه قلمرو خلافت، چه بود؟

نظام اداری

تشکیلات اداری و مالی حکومت اسلامی در زمان پیامبر بسیار ساده بود. اعراب مسلمان به دلیل آنکه سررشته‌ای در تشکیلات اداری و امور کشورداری نداشتند، پس از آنکه ایران، شام و مصر را فتح کردند، تشکیلات و نهادهای اداری سرزمین‌های فتح‌شده را حفظ کردند و اداره آنها را به حکام محلی سپردند. پیشینه تأسیس دیوان در دوران اسلامی به زمان عمر بن خطاب، خلیفه دوم بازمی‌گردد. او به پیشنهاد هرمان، یکی از فرماندهان

اسیر ایرانی، دیوان جُند (سپاه) را در مدینه تشکیل داد. در دوران خلافت امویان، دیوان‌های دیگری پدید آمد. یکی از اقدام‌هایی که به دستور عبدالملک مروان، خلیفه اموی انجام گرفت، برگرداندن خط و زبان دیوان از فارسی به عربی بود. در دوره نخست خلافت عباسیان، تشکیلات اداری (دیوانی) منظم و منسجمی با اقتباس از نظام دیوانی عهد ساسانیان شکل گرفت. در آن زمان، منصب وزارت، با الگو گرفتن از دوره ساسانی به وجود آمد و وزیر در رأس تشکیلات دیوانی قرار گرفت.

۱- علم با برجمی که به نشانه تأیید یا رسمیت حکومت، از طرف خلفا یا پادشاهان برای کسی فرستاده می‌شد.

مهم‌ترین دیوان‌های دوره عباسیان

نام دیوان	وظایف
جُند (سپاه)	سرشماری و تهیه اسامی جنگاوران؛ تأمین تدارکات و ملزومات سپاه
خراج (استیفاء)	ارزیابی، محاسبه و گردآوری مالیات زمین‌های کشاورزی
بیت‌المال	ثبت، نگهداری و توزیع اموال عمومی و درآمدهای حکومت اسلامی
بَرید	جمع‌آوری اخبار از نقاط مختلف و ارسال آنها به مرکز؛ انتقال فرمان‌ها و نامه‌های حکومتی
انشاء (رسایل)	نگارش، تنظیم، ثبت، ارسال و دریافت نامه‌های حکومتی
مظالم	رسیدگی به دعوی و شکایت‌های طرح شده
حِسبه	نظارت بر اخلاق عمومی و احکام شرع، امور بازار و مشاغل از جمله قیمت‌ها و ترازوها، امور مربوط به معابر عمومی و ساختمان‌ها

نهضت علمی و فکری مسلمانان

شکوفایی تمدن اسلامی در قرن‌های چهارم و پنجم هجری، متکی بر نهضتی علمی، فکری و فرهنگی بود که در سده‌های پیش از آن و به خصوص در دوره اول خلافت عباسیان به وقوع پیوسته بود. در این درس، زمینه‌ها، علل و برخی ابعاد مهم این نهضت بررسی می‌شود.

زمینه‌ها و علل شکوفایی علمی و فکری

زمینه‌ها و عوامل مختلفی در شکل‌گیری نهضت علمی و فرهنگی مسلمانان در عصر خلافت عباسیان نقش داشت که مهم‌ترین آنها، عبارت بودند از:

الف) آموزه‌های قرآن و احادیث پیامبر انگیزه فراوانی در مسلمانان برای جست‌وجوی دانش و علم‌آموزی ایجاد کرد.

ب) خروج مسلمانان از شبه‌جزیره عربستان و فتح سرزمین‌هایی مانند ایران، شام و مصر که از پیشینه تمدنی کهن و مراکز علمی و آموزشی گوناگونی برخوردار بودند، زمینه ارتباط فکری و

فرهنگی میان مسلمانان با دیگر فرهنگ‌ها را فراهم آورد. در نتیجه این ارتباط، مسلمانان با علوم و دستاوردهای تمدنی مردمان سرزمین‌های فتح‌شده آشنا شدند و انگیزه و علاقه فراوانی پیدا کردند که آثار علمی و فرهنگی آنها را به زبان عربی ترجمه کنند. (پ) حضور پیروان ادیان دیگر از جمله یهودیان، مسیحیان و زرتشتیان در کنار مسلمانان، موجب شد که پیروان اسلام برای دفاع از باورهای دینی خود در برابر عقاید غیراسلامی، به علوم عقلی و به خصوص علم کلام^۱ توجه نشان دهند.

ت) بروز اختلافات دینی در میان مسلمانان و شکل‌گیری فرقه‌ها و مذاهب مختلف اسلامی نیز به گسترش علم کلام کمک کرد.

ث) حمایت مادی و معنوی برخی خلفا، وزیران و دیگر مقام‌های حکومتی از عالمان و فعالیت‌های آنان نیز سهم زیادی در رواج و رونق علم و دانش در میان مسلمانان داشت.

بحث و گفت‌وگو

به نظر شما کدام‌یک از عوامل ذکر شده در متن درس، نقش مهم‌تری در شکوفایی فکری، فرهنگی و علمی جهان اسلام در عصر عباسیان داشت؟ برای نظر خود دلیل بیاورید.

۱- علم کلام شاخه‌ای از علوم اسلامی است که با تکیه بر نقل (قرآن و احادیث) و عقل، به تبیین و اثبات اصول اعتقادی می‌پردازد و به شبهات مربوط به آنها پاسخ می‌گوید.

علوم در قرن اول هجری

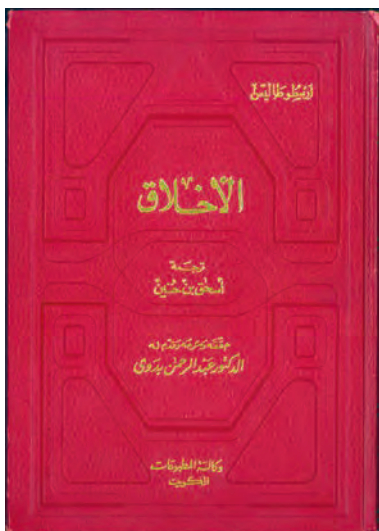
با وجود توصیه‌های مکرر قرآن و پیامبر اسلام به علم‌آموزی، چند عامل، گسترش علوم را در قرن اول هجری کند و دشوار کرده بود. نخست آنکه مکتوب کردن باورها و دانسته‌های علمی در فرهنگ عربی آن روزگار چندان معمول نبود. اعراب ترجیح می‌دادند شعر، لغت، اخبار و احادیث را به صورت شفاهی بیان کنند. به همین دلیل در آغاز، از تدوین احادیث نبوی هم اجتناب می‌کردند؛ دوم، خط عربی نیز در آغاز، خطی ابتدایی بود که نگارش را دشوار می‌ساخت؛ سوم، خلفای اموی چندان اعتنایی به علوم و معارف سایر اقوام و جوامع نداشتند و اهتمام به امور علمی در نظر آنان، کاری کم‌ارزش و در شأن موالی به حساب می‌آمد (دانشنامه جهان اسلام، ج ۷، مدخل ترجمه، ص ۲۶).

اوج‌گیری فعالیت‌های علمی و فکری مسلمانان

با به قدرت رسیدن عباسیان و مشارکت ایرانیان در اداره امور خلافت، فعالیت‌های علمی و فکری مسلمانان به‌نحو چشمگیری افزایش یافت و در دوران خلفایی چون هارون و مأمون به اوج خود رسید. مورخان، نقش خاندان برمکیان و سهل را در گسترش نهضت علمی و فکری دوران این دو خلیفه بسیار مؤثر و مهم می‌شمارند. در آن زمان تعداد زیادی از اندیشمندان و دانشمندان با زبان، فرهنگ و قومیت متفاوت در بغداد، پایتخت عباسیان، گرد هم آمده و در مراکز علمی و آموزشی آن شهر مشغول به کار بودند. بیت‌الحکمه^۱ و رصدخانه بغداد از مهم‌ترین آن مراکز به‌شمار می‌رفتند.

نهضت ترجمه

منظور از نهضت ترجمه، جنبش اقتباس و انتقال آثار علمی و فرهنگی تمدن‌های ایران، یونان، مصر و هند به عالم اسلامی و ترجمه آنها به زبان عربی در دوره عباسیان بود. نهضت ترجمه تأثیر بسیار زیادی در پیشرفت‌های علمی و فکری و شکوفایی تمدنی مسلمانان داشت. در طول این نهضت (از نیمه قرن دوم تا اواخر قرن چهارم هجری) شمار زیادی از آثار علمی در موضوع‌های فلسفه، پزشکی، ریاضیات، نجوم، موسیقی، کیمیا، گیاه‌شناسی و جانورشناسی، سیاست و کشورداری از زبان‌های پهلوی (ایرانی)، سریانی (زبان مردم شام)، یونانی و سانسکریت (هندی) به عربی ترجمه شد^۲. بیت‌الحکمه در اصل به همین منظور به وجود

آمده بود و همواره تعدادی از مترجمان زبده در آنجا به ترجمه کتاب از زبان‌های مختلف به عربی اشتغال داشتند. از مشهورترین این مترجمان، می‌توان از حنین بن اسحاق، اسحاق بن حنین، بنوموسی (برادران خوارزمی) و خاندان بختیشوع نام برد. بیت‌الحکمه صرفاً مرکزی برای ترجمه و تألیف کتاب نبود، بلکه کانونی برای گفت‌وگوی علمی و تبادل افکار نیز بود. مأمون علاقه فراوانی به مباحث و مناظره‌های علمی از خود نشان می‌داد و دانشمندان و عالمانی که اندیشه و عقاید متفاوتی داشتند، در حضور او مباحثه و مناظره می‌کردند. به هر حال، تحت تأثیر تعالیم اسلام و مجموعه‌ای از امکانات و حمایت‌های مادی و معنوی که در دوره نخست خلافت عباسی

۱- بیت‌الحکمه در زمان هارون‌الرشید در بغداد تأسیس شد و فعالیت آن در زمان خلافت مأمون به اوج خود رسید.

۲- دانشنامه جهان اسلام، ج ۷، مدخل ترجمه

مناره مسجد جامع سامرا که در دوره خلافت متوکل ساخته شد

فراهم آمد، تحول فکری و علمی عظیمی در میان مسلمانان ایجاد شد. آثار و پیامدهای این تحول، پیشرفت فوق العاده مسلمانان در رشته‌های مختلف علوم و معارف و پا به عرصه نهادن دانشمندان و متفکران بزرگی بود که در درس‌های بعدی، شرح حال و آثار آنان، به فراخور حال، بررسی خواهد شد.

معماری، شهرسازی و هنر اسلامی نیز در عصر خلافت بنی عباس پیشرفت فوق العاده‌ای کرد و آثار شکوهمند و فاخری به دست هنرمندان و معماران مسلمان به وجود آمد.

نقش علمی و فرهنگی امامان

امام کاظم علیه السلام (۱۲۸-۱۸۳ق) تا سال ۱۶۹ق در مدینه به بیان تعالیم اسلام و تربیت شاگردان اشتغال داشت. آن حضرت شیعیان را از همکاری با حکومت عباسی منع می‌کرد و در موقعیت‌های مختلف با سخنانی صریح به نفی حاکمیت عباسیان می‌پرداخت. از این رو، به دستور مهدی و هارون عباسی به زندان افتاد و سرانجام در زندان به شهادت رسید.

دوره زندگی امام هشتم شیعیان (۱۴۸-۲۰۳ق)، هم زمان با دوران خلافت امین و مأمون بود. مأمون در آغاز خلافتش با بعضی قیام‌های علویان و مخالفت طرفداران امین روبه‌رو شد. او، به منظور کسب حمایت شیعیان، مهار قیام‌های علویان و جلب اعتماد خراسانیان، امام رضا علیه السلام را از مدینه به مرو منتقل و مجبور به پذیرش مقام ولایتعهدی خود کرد. گفته می‌شود که مأمون به تشویق فضل بن سهل، اقدام به این کار کرده است.

مأمون پس از سه سال، با تغییر شرایط سیاسی، تصمیم گرفت پایتخت خود را به بغداد منتقل کند. او در مسیر بغداد، ابتدا در سرخس وزیر ایرانی خود فضل بن سهل را کشت و سپس در توس امام رضا علیه السلام را مسموم کرد و به شهادت رساند.

فعالیت امامان بعد از امام رضا علیه السلام، یعنی امام جواد (محمد تقی)، امام هادی (علی النقی) و امام حسن عسکری علیه السلام تا عصر غیبت امام مهدی علیه السلام (۲۶۰ق) بر تربیت شاگردان و یاران برجسته، مقابله با تحریف مبانی دینی و سنت نبوی، حفظ جامعه شیعی و

ضرب سمرقند سال ۲۰۲ق

ضرب محمدیه (ری) سال ۲۰۲ق

ضرب اصفهان سال ۲۰۴ق

سکه‌هایی که در زمان ولایتعهدی امام رضا علیه السلام به نام ایشان در شهرهای مختلف ضرب شده است.

ضریح حرم مطهر امام هادی و امام حسن عسکری علیهما السلام

مبارزه با جریان‌های فکری و فرهنگی انحرافی در شیعه متمرکز بود. آنان به شدت تحت مراقبت جاسوسان و دستگاه امنیتی خلافت عباسی قرار داشتند و ناگزیر به اقامت در سامرا شدند. از زمان امام صادق علیه السلام، حرکتی در جامعه اسلامی با عنوان جریان وکالت آغاز شد و در دوران امامان بعدی به اوج خود رسید. وکلای ائمه کسانی بودند که در مکتب اهل بیت آموزش دیده بودند و با اجازه آنان به عنوان مرجع امور دینی مردم در شهرهای مختلف ایفای نقش می‌کردند. جریان وکالت در دوران غیبت نیز تا مدتی ادامه یافت و در پی آن مرجعیت شیعی شکل گرفت.

کاوش خارج از کلاس

به ۴ گروه تقسیم شوید و هر گروه با استفاده از منابعی که دبیر معرفی می‌کند، درباره فعالیت‌های فکری و فرهنگی یکی از امامان شیعه و چگونگی ارتباط آنان با شیعیان مطالبی را تهیه کنید و در کلاس ارائه دهید:

امام کاظم، امام جواد، امام هادی و امام حسن عسکری علیهم السلام

بقایای دروازه مهدیه، نخستین پایتخت فاطمیان در تونس امروزی

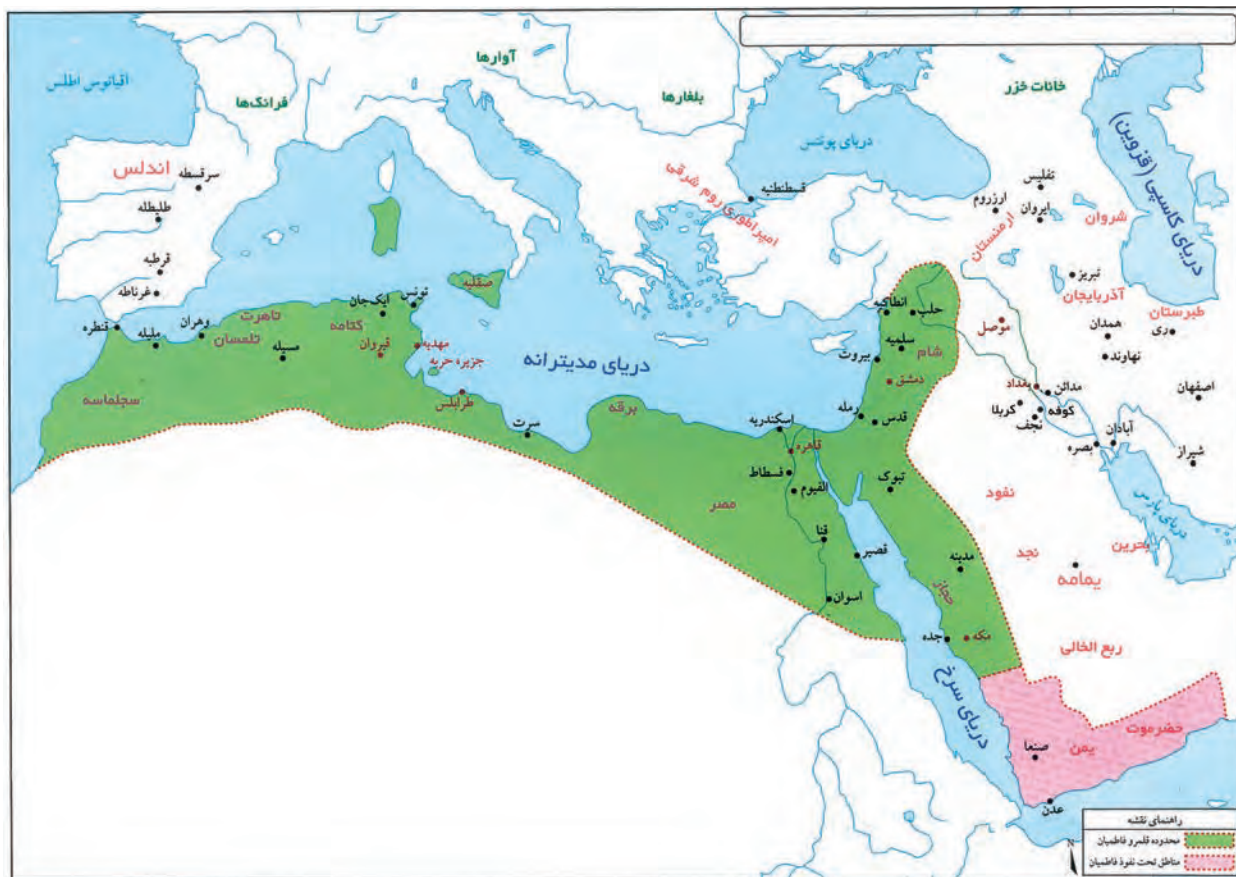
خلافت فاطمیان (۲۹۷-۵۶۷ ق)

فاطمیان، خاندانی از شیعیان اسماعیلی مذهب بودند. اسماعیلیه شاخه‌ای از مذهب شیعه هستند که اسماعیل پسر امام جعفر صادق علیه السلام را که قبل از آن حضرت وفات یافته بود، به غلط به عنوان امام هفتم می‌شناسند. اسماعیلیان در بین خود انشعابات یافتند؛ یک گروه آنان، اسماعیلیان فاطمی بودند که به استمرار امامت در فرزندان اسماعیل اعتقاد داشتند. از این رو، خلفای فاطمی، خود را از نوادگان اسماعیل، پسر امام جعفر صادق علیه السلام می‌شمردند.

تأسیس خلافت فاطمیان

در شرایطی که خلافت عباسی در سراسری ضعیف و انحطاط افتاده بود، یکی از نوادگان اسماعیل، پسر امام جعفر صادق علیه السلام به نام عبیدالله مهدی، حکومتی را در شمال آفریقا (تونس و مراکش) بنیاد نهاد که به خلافت فاطمیان معروف شد. خلفای فاطمی پس از مدتی، مصر را نیز به تصرف خود در آوردند و شهر قاهره را به عنوان پایتخت

خود بنا کردند تا با بغداد رقابت کند. آنان سپس، منطقه شام را نیز گرفتند. خلافت فاطمیان در زمان مُسْتَنْصِر (حک ۴۲۷ - ۴۸۷ ق) به اوج قدرت سیاسی، شکوفایی فرهنگی و رونق اقتصادی دست یافت و قلمرو آن به نهایت وسعت خود رسید.

قلمرو خلافت فاطمیان در دوره مُستنصر

فعالیت ۴

به نقشه دقت کنید و با همفکری بگویید تسلط فاطمیان بر مناطق شام و حجاز، از نظر سیاسی و مذهبی چه اهمیتی در رقابت آنان با عباسیان داشت؟

حجاز، حکومت عباسیان را به شدت مورد تهدید قرار داده بودند. فاطمیان همچنین با فرستادن عده زیادی از داعیان (مبلغان مذهب اسماعیلیه) به سرزمین‌های دور و نزدیک، از جمله عراق، ایران و یمن و گسترش دعوت اسماعیلی، خشم و وحشت خلفای عباسی را برانگیخته بودند. برخی از مبلغان اسماعیلی، علاوه بر فعالیت‌های تبلیغی، علیه دشمنان خود اقدام به عملیات سیاسی و نظامی نیز می‌کردند. در مقابل، عباسیان نیز کوشیدند با استفاده از توان سیاسی و نظامی

از اواخر دوران مستنصر، حکومت فاطمیان دچار ضعف سیاسی و بحران اقتصادی شد. حملات پیاپی سلجوقیان به قلمرو خلافت فاطمی و سپس شروع جنگ‌های صلیبی، وضعیت آن را بدتر کرد. حکومت فاطمیان سرانجام توسط صلاح‌الدین ایوبی منقرض شد.

روابط فاطمیان و عباسیان

روابط این دو سلسله مسلمان همواره خصومت‌آمیز بود. فاطمیان خلافت را حقی خود می‌دانستند و حکومت عباسیان را به رسمیت نمی‌شناختند. علاوه بر آن، خلفای فاطمی با تسلط بر مناطق شام و

حکومت سلجوقیان و دیگر متحدان خود، با خلافت فاطمی مقابله کنند. خلافت عباسی همچنین به تبلیغات گسترده‌ای علیه فاطمیان اقدام کرد و به ترفندهای گوناگونی متوسل شد که نشان دهد نسب خلفای فاطمی جعلی است و آنان از نسل علی علیه السلام و فاطمه علیها السلام نیستند.

سیاست مذهبی

خلافت فاطمی نسبت به ترویج مذهب تشیع اسماعیلی و رواج آیین‌های شیعی در مناطق زیر سلطه خود اهتمام جدی داشت و از عالمان شیعی حمایت می‌کرد. فاطمیان در شهرهای قلمرو خود به نام امامان خود خطبه می‌خواندند. اگر چه معدودی از خلفای فاطمی، محدودیت‌هایی را برای پیروان سایر مذاهب از جمله اهل تسنن ایجاد کردند؛ اما در بیشتر دوران حکومت فاطمیان، اهل تسنن آزادانه به زندگی و فعالیت دینی و اجتماعی خود مشغول بودند.

فعالیت‌های علمی و فرهنگی

مذهب اسماعیلیه از مذاهب عقل‌گرا بود و از این‌رو، اسماعیلیان برای ترویج اصول عقاید خود، علاقه فراوان و توجه خاصی به علوم مختلف به ویژه فلسفه و کلام نشان می‌دادند.

قاهره در روزگار فاطمیان شاهد شکل‌گیری و فعالیت وسیع مراکز علمی و آموزشی گوناگونی بود. یکی از بادوام‌ترین دانشگاه‌های دنیای اسلامی به نام **آلازهر** توسط فاطمیان در آن شهر بنیان نهاده شد (۳۵۹ق) که تا کنون با همین نام به فعالیت خود ادامه داده است. علاوه بر آن، مرکز علمی بزرگ دیگری با نام **دارالعلم (الحکمه)** در قاهره شکل گرفت و استادان بزرگی در آن مرکز علمی به تدریس علوم مختلف از قبیل فقه، نجوم، طب و ادبیات گماشته شدند. به منظور آنکه دارالعلم قاهره بتواند نقشی همچون بیت‌الحکمه بغداد داشته باشد، کتاب‌های زیادی تهیه و در اختیار مشتاقان علم که در آنجا مشغول فعالیت علمی بودند، نهاده می‌شد.

هدف اساسی فاطمیان از ایجاد مراکز علمی و آموزشی بزرگ، تربیت عالمان و داعیان مسلط به تعالیم مذهب اسماعیلی و دیگر معارف بود. اغلب دانش‌آموختگان این مراکز، دانشمندان و عالمان برجسته‌ای بودند که کتاب‌ها و رساله‌های زیادی در فلسفه، کلام، فقه و دیگر علوم تألیف کردند و دعوت اسماعیلی را در درون قلمرو فاطمیان و خارج از آن تا هندوستان و ماوراءالنهر گسترش دادند.

یک توضیح

کتابخانه کاخ قاهره

توصیف یکی از نویسندگان اواخر دوره فاطمیان از کتابخانه کاخ قاهره: «از شگفتی‌های دنیاست و می‌گویند در تمام جهان اسلام، کتابخانه‌ای بزرگ‌تر از کتابخانه قاهره که در قصر قرار دارد، نیست... و گفته می‌شود که ششصدویک هزار کتاب دارد و از خطوط منسوب به صاحبانش در آن بسیار هست» (مقریزی، الخطط، ج ۱، ص ۴۰۹).

جامع آزهر

معماری

عصر فاطمیان، از جمله دوره‌های برجسته تاریخ معماری و هنر اسلامی شناخته می‌شود. علاقه خلفای فاطمی به مظاهر شکوه و جلال، به توسعه هنرهای تزیینی و معماری کمک کرد. فاطمیان شهرهای مختلفی را بنا کردند که باشکوه‌ترین آنها قاهره بود. مساجد جامع آزهر، جامع حاکم و جامع آقمر از مشهورترین نمونه‌های آثار معماری این عصر در قاهره به شمار می‌روند.

بررسی شواهد و مدارک

ناصر خسرو، حکیم و شاعر ایرانی که به مذهب اسماعیلیه گرایش داشت، در عصر فاطمیان به مصر سفر کرد. او در سفرنامه خود به توصیف دیده‌ها و شنیده‌هایش از مصر و شهرهای آن پرداخته است. بخشی از توصیف او از قاهره را بخوانید و بگویید برداشت شما از این توصیف، دربارهٔ هنر معماری و شهرسازی فاطمیان چیست؟

«... و آن شهری شد که نظیر آن کم باشد. و تقدیر کردم^۱ که در این شهر قاهره، از بیست هزار دکان کم نباشد، همه ملک سلطان. و بسیار دکان‌هاست که هر یک را در ماهی ده دینار مغربی^۲ اُجره^۳ است... و کاروانسرای و گرمابه و دیگر عَقارات^۴ چندان است که آن را حدّ و قیاس نیست... و قصر سلطان میان شهر قاهره است و همه حوالی آن گشاده، که هیچ عمارت^۵ بدان نپیوسته است. ... و چون از بیرون شهر بنگرند قصر سلطان چون کوهی نماید، از بسیاری عمارات و ارتفاع آن، اما از شهر هیچ نتوان دید، که باروی آن عالی است. و گفتند که در این قصر دوازده هزار خادمِ اجری^۶ خواره^۷ است، و زنان و کنیزکان خود که داند؟ الا گفتند که سی هزار آدمی در آن قصر است و آن دوازده کوشک^۸ است. و این حَرَم را ده دروازه است» (سفرنامه ناصر خسرو، ص ۷۷).

۱- اندازه گرفتم

۲- اجاره‌بها

۳- ملک و زمین زراعتی

۴- ساختمان، بنا

۵- مقرری بگیر، حقوق بگیر

۶- قصر، کاخ

نمونه‌ای از ظروف سفالی عصر فاطمیان

هنر و صنایع

هنر و صنعت نیز در دوران فاطمیان پررونق بود. از جمله هنرهای رایج در آن زمان، می‌توان به نقاشی، شیشه‌گری، کاشی‌کاری، منبت‌کاری، کاغذسازی و فلزکاری اشاره کرد. هنرمندان آن دوره در برخی از هنرها، مانند شیشه‌گری، بلورسازی و سفالگری به نوآوری پرداختند و شیوه‌های جدیدی را ابداع کردند.

بقایای نمونه‌ای از منسوجات عصر فاطمیان

صنعت پارچه‌بافی در زمان فاطمیان رواج زیادی یافت و مراکز و کارگاه‌های پارچه‌بافی متعددی در شهرهای مختلف مصر از جمله قاهره مشغول تولید انواع منسوجات بودند. برخی از این مراکز، پارچه‌های گران‌قیمت و تزئینی را که مخصوص خلفا و دولتمردان فاطمی بود، تولید می‌کردند. در دربار فاطمیان، خزانه‌ای مخصوص لباس وجود داشت و دارای انباری از لباس‌های متنوع بود که در مناسبت‌های گوناگون و متناسب با فصول مختلف میان کارکنان دربار توزیع می‌شد.

پرسش‌های نمونه

- ۱ خلافت عباسیان، را به لحاظ شیوه کسب، انتقال و حفظ قدرت، با خلافت امویان مقایسه کنید.
- ۲ اقدام‌های مهم منصور را برای تحکیم و تثبیت خلافت عباسیان، فهرست کنید.
- ۳ تحلیل و قضاوت خود را از اقدام خلفای عباسی در کشتن ابومسلم بیان کنید.
- ۴ نقش خاندان ایرانی «سهل» را در تحولات سیاسی و فرهنگی دوران مأمون شرح دهید.
- ۵ مهم‌ترین دستاوردهای خلافت فاطمیان در عرصه علم و آموزش چه بود؟ توضیح دهید.